

Наталія Ротар

ЦИКЛІЧНІ ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ ТРАНСФОРМАЦІЙНОГО ПЕРІОДУ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ВИКЛАДАННЯ

© Ротар Н., 2006

Аналізуються вузлові проблеми дослідження циклічних політичних процесів трансформаційного періоду. Найважливішими з них визначено проблеми структурування електоральних циклів та незалежні етапи, які нерівнозначні за тривалістю та змістовним навантаженням, проте забезпечують цілісність електоральних циклів; співвіднесення електоральних циклів з основними етапами демократизації; вплив політичної участі громадян на перебіг парламентських та президентських циклів.

The article reveals key issues of research of cyclic political processes of the transformational period. The most significant of them are distinguished as follows: structuring of electoral cycles and independent stages, not equal by their duration and their essential importance, but provide integrity of electoral cycles; correlation of electoral cycles with main stages of democratization; citizens' political participation impact on parliamentary and presidential cycles running.

Політичний процес є впорядкованою послідовністю дій та взаємодій політичних акторів, що створюють та відтворюють політичні інститути та безпосередньо пов'язані з реалізацією владних інтересів. Сучасна політична наука оперує чималою кількістю підходів до визначення типів політичних процесів, серед яких достатньо авторитетним є підхід, згідно з яким виокремлюють циклічні політичні процеси. Зокрема, А. Шлезінгер-старший, аналізуючи політичні цикли, заперечував ідею Адамса (кін. XIX ст.), що вони нагадують маятник, який коливається між двома неперушними точками. Дослідник підкреслював, що цикл не повертає націю до попереднього положення, найважливішим образом циклу є "спіраль, у якій витки повторюються на більш високих рівнях та зумовлюють процес акумуляції змін" [7, с. 41–42]. А.М. Шлезінгер-молодший визначив цикл як "неперервне переміщення точки докладання зусиль нації між зусиллями суспільства та інтересами приватних осіб" [7, с. 46]. Він поклав в основу часового вимірювання циклу політичне життя одного покоління, яке триває 30 років: "Кожне покоління, стаючи політично повнолітнім, витрачає перші п'ятнадцять років на те, що кидає виклик поколінню, яке вже має владу і захищає її. Потім це нове покоління саме приходить до влади на п'ятнадцять років, після чого його політична активність слабшає, а нове підрастаюче покоління претендує на роль наступника" [7, с. 5]. Час засвідчив, що і сьогодні політична наука зосереджує увагу переважно на аналізі довгострокових та наддовгострокових циклів, тоді як короткострокові і середньострокові циклічні політичні процеси залишаються на периферії наукового інтересу [8].

Для української політичної науки одним з найактуальніших напрямків досліджень є проблема всебічного вивчення електоральних політичних циклів, які є короткостроковими, і, на відміну від інших, не накладаються на економічні та історичні цикли розвитку суспільства. Вибірчої частини електорального циклу стосується чимало ґрунтовних наукових досліджень українських науковців [1–3, 5–6], натомість англо-американська традиція вивчення електорального циклу як процесу *від виборів до виборів*, коли у міжвиборний період за допомогою дискурсивної практики визначається логіка наступного електорального змагання, поки що не привертає наукового інтересу вітчизняних науковців.

В Україні кожен наступний електоральний цикл істотно відрізняється від попереднього, що створює доволі широке коло методологічних проблем у дослідженні наступності електоральних процесів у посткомуністичний період. Тому метою цієї наукової розвідки є визначення вузлових проблем, пояснення яких сприятиме створенню цілісного уявлення про електоральні політичні цикли в Україні трансформаційного періоду.

Суть першої з них визначається тим, що традиційно електоральний цикл зводиться до перебігу виборчої кампанії та виборів. Натомість електоральний цикл поділяється на три порівняно самостійні та незалежні етапи, які нерівнозначні як за тривалістю, так і за змістовним навантаженням, проте забезпечують цілісність електоральних циклів та їхнє постійне відтворення у часі:

– *Передвиборчий етап* – етап цілеспрямованої підготовки до виборів, під час якої основні актори електорального процесу визначають стратегію та тактику передвиборної боротьби, працюють з електоратом, а останній використовує специфічні форми політичної участі, що передують електоральному вибору.

– *Етап виборів* – етап активних дій основних інституційних суб'єктів електорального змагання та громадян як суб'єктів виборчого процесу.

– *Поствиборчий етап* – етап відкритого загальнонаціонального політичного дискурсу, що є переважно пасивною підготовкою до виборів. Він починається з моменту закінчення попередніх виборів та завершується з початком передвиборчого етапу.

Структура циклічних політичних процесів, якими є електоральні процеси, може бути описана за допомогою аналізу взаємодії між різними політичними суб'єктами та з'ясування його динамічних характеристик, тобто виокремлення основних фаз та етапів, які послідовно змінюють один одного. Водночас, електоральний цикл є цілісним явищем, тому його структура може бути визначена як сукупність взаємодій між політичними суб'єктами з приводу здійснення публічної політики у їхній логічній динамічній послідовності. На основні параметри електоральних циклів істотно впливає зовнішнє середовище, зокрема культура, традиції, ментальність, особливості історичного розвитку, конфесійна та етнонаціональна структура суспільства.

Відтворювана сукупність трьох етапів електоральних циклів призводить до формування електорального простору – “впорядкованої сукупності політичних позицій та ідентичностей акторів електорального змагання” [4, с. 89], структура якого залежить від взаємодії трьох типів суб'єктів електорального процесу, зокрема виборців, інституційних учасників електорального змагання та суб'єктів, здатних прямо чи опосередковано впливати на виборчий процес. Характер взаємодії між основними суб'єктами електорального процесу визначається типом електорального циклу – парламентського чи президентського, та специфікою самих суб'єктів і може набувати ознак конфронтації, нейтралітету, компромісу, союзу чи консенсусу. Наприклад, у третьому президентському електоральному циклі (1999 – 2004 рр.) почало чітко простежуватися остаточне інституційне оформлення трьох основних елементів політичного простору, зокрема *олігархічного*, представленого фінансово-політичними угрупованнями та кланами, *громадсько-політичного*, до якого належать системні партії, парламент, громадські та правозахисні організації та *адміністративного*, тобто владного. Під час президентських виборів 1999 р. між олігархічним та адміністративним елементами було досягнуто згоди, тому намагання громадсько-політичних структур перетворитися на реальних суб'єктів виборчого процесу були марними.

Загалом, електоральний простір України є достатньо автономною сферою політичної реальності, який характеризується високим ступенем інституційної невизначеності. Утворившись під час політичного вибуху 1989 – 1991 рр., він існує й змінюється відповідно до внутрішніх закономірностей та незначною мірою реагує на зовнішні втручання.

На нашу думку, визначаючи особливості електоральних циклів як певної системної цілісності, необхідно зважати на такі особливості політичного процесу в Україні трансформаційного періоду:

- відсутність чіткої межі між політикою та сферою суспільних і особистих інтересів;
- схильність політичних партій одноосібно претендувати на вираження світогляду всіх виборців;
- домінування у політичному процесі клік та олігархічних кланів;
- характер політичних орієнтацій громадян передбачає, що керівництво політичних груп може на власний розсуд визначати стратегію і тактику;
- опозиційні партії та еліти часто виступають як революційні рухи;
- масштабність рекрутування нових сегментів політичного класу;
- істотна відмінність у політичних орієнтаціях генерацій;
- незначний консенсус стосовно узаконених цілей та засобів політичної дії;
- фактична відсутність зв'язку між інтенсивністю й широтою політичної дискусії та ухваленням політичних рішень;
- високий ступінь суміщення та підміни політичних ролей носіями найвищих політичних статусів;
- незначний вплив організованих груп інтересів, що виконують функціонально спеціалізовані ролі, на перебіг електорального циклу;
- національне керівництво змушене апелювати до народу як до єдиного цілого, не розрізняючи у ньому соціальні групи, що спричиняє популістську риторичку на третьому етапі електорального циклу;
- неконструктивний характер політичного процесу змушує лідерів дотримуватися визначеніших поглядів у зовнішній, ніж у внутрішній політиці;
- домінування емоційної та символічної складових політики роблять другорядними пошук рішень конкретних питань і проблем;

- значна роль харизматичних лідерів;
- політичний процес здійснюється без участі політичних брокерів.

Більшість із цих ознак фіксується під час аналізу як президентських, так і парламентських електоральних циклів, що відбулися в Україні у 1991 – 2006 рр. Тому суть циклічних політичних процесів в Україні визначається значною залежністю суб'єктів електоральних процесів від історичних традицій; перманентною незбалансованістю в системі суб'єктно-об'єктних відносин між основними акторами електоральних процесів; схильністю провідних політичних сил відмовлятися від здобутків попередників, що призводить до порушення ритміки політичного розвитку; використанням громадянами переважно інерційних форм політичної участі; персоніфікацією громадянами політичного процесу, що сприяє значним коливанням у масових настроях від глибокого абсентеїзму до пасіонарності та реверсії.

Не менш важливим завданням, яке виникає під час вивчення електоральних циклів в Україні є їхнє співвіднесення з послідовними стадіями демократизації. Перший етап цього процесу – *відкриття демократії* – є періодом демократичного бродіння та політичної лібералізації, використання громадянами активних форм політичної участі, зокрема і неконвенційних. На цьому етапі відбувається інституційна та позаінституційна підготовка президентських і парламентських виборів (частіше – установчих зборів).

Етап *прориву демократії* – падіння режиму та швидке формування нової демократичної інституційної структури політичної системи, яке супроводжується поступовим зниженням політичної активності громадян та використанням конвенційних форм політичної участі, спрямованих на підтримку нового режиму, характеризує перший президентський електоральний цикл (1991 – 1994 рр.). Специфіка цього етапу визначається тим, що перші парламентські вибори відбулися в Україні тільки через три роки після виборення незалежності, що значно уповільнило трансформаційні процеси, оскільки вся повнота влади збереглася в руках комуністичної партійної номенклатури.

Зміна політичного режиму спричинила становлення та легітимацію кореневих інститутів демократії, що насамперед мало вияв в утвердженні механізмів вільних виборів до політичних інститутів; перерозподілі владних повноважень по горизонталі та вертикалі, відповідно до принципів демократії; розширенні віяла форм політичної участі громадян України у політичному процесі.

До середини 90-х рр. XX ст. головна мета політичних трансформацій полягала у спресованому у часі переході до нової системи політичних інститутів. Значною мірою результати цього етапу залежали від індикаторів стартового стану основних соціетальних полів українського суспільства радянських часів на момент трансформації. Насамперед, це стосується інституційних характеристик політичної системи періоду пізнього соціалізму, ресурсного потенціалу суспільства та рольових характеристик політичних акторів. Плавна траєкторія посткомуністичних трансформацій передбачає, що створення й утвердження нових політичних інститутів та формування і засвоєння нових моделей політичної участі матиме передбачуваний характер. До того ж, домінантні стандарти політичної участі після президентських виборів 1991 р. почали визначатися корпоративними акторами, що відігравали провідну роль у політичних процесах пізнього соціалізму, зокрема партійною номенклатурою та тіншовим бізнесом. Під час виникнення відповідних інституційних та ресурсних можливостей політичної системи стала можливою всеохопна трансформація моделей політичної участі як еліти, так і громадян України.

Вектор генетичних змін політичної системи України не був заданий ззовні, тому зовнішньоорієнтований на захід сценарій політичних трансформацій, відповідно до якого громадяни засвоюють західноєвропейські моделі політичної участі, сформовані в надрах громадянського суспільства, в нашій країні не було реалізовано. Можна говорити про реалізацію змішаного сценарію посткомуністичних трансформацій в Україні, який поєднує риси як еволюційної, так і зовнішньоорієнтованої моделей демократичного розвитку. В політичному плані це означає незворотність трансформаційного процесу в поєднанні з трансформаційним спадом, зокрема активні моделі політичної участі, які забезпечили успіх трансформаційних процесів на початку 90-х рр. XX ст., вже у середині дев'яностих перестають домінувати для більшості громадян України, які починають використовувати менш ефективні форми політичної участі. Саме у середині 90-х, після ухвалення Конституції України, почала простежуватися певна інерція щодо інтенсифікації трансформаційних процесів і у діях всіх сегментів політичної еліти.

Консолідація демократії – повільний, але цілеспрямований процес, в якому демократичні форми політичної системи наповнюються демократичним змістом, триває в Україні донині. Його складність визначається тим, що формальний інституційний порядок, відтворений в Україні упродовж двох президентських електоральних циклів (1994 – 1999 рр. та 1999 – 2004 рр.), видається вкрай мозаїчним. На всіх

рівнях функціонування влади спостерігалось поєднання авторитарних та демократичних принципів функціонування політичних інститутів. Відповідно до мозаїчності політичних інститутів, відбувається і становлення основних моделей політичної участі громадян України, які будучи демократичними за формою, спиралися на авторитарні стимули.

Тривалий час невід'ємною рисою політичного процесу в Україні залишався відвертий популізм у поєднанні з посткомуністичним авторитаризмом, що унеможливлювало використання громадянами України більшості активних форм політичної участі, насамперед конвенційного протесту, який традиційно стимулюється системною опозицією, що і сьогодні не набула всіх інституційних ознак.

Вагомим чинником, що істотно уповільнює консолідацію демократії в Україні, є одночасний подвійний перехід – політичний та економічний. Тому процес інституціалізації та консолідації демократії значною мірою залежав від стану та динаміки розвитку національної економіки. До того ж, демократичні перетворення відбувалися в країні, яка щойно здобула незалежність, в якій були фактично відсутні інститути громадянського суспільства, здатні акумулювати громадянську ініціативу та перетворити її на конструктивні форми політичної участі.

Не менш важливою проблемою дослідження циклічних політичних процесів в Україні є аналіз політичної участі громадян як у ситуації вибору, так і у міжвиборчий період. Якісно нове вимірювання політичного простору, яке пов'язане з процесами посткомуністичних трансформацій, не могло не позначитися на змінах в характері та формах участі громадян у політичних процесах. Радянський тоталітаризм як механізм самозбереження використовував принцип максимальної політизації та мобілізації громадян в межах різних громадсько-політичних організацій, членство в яких було обов'язковим. Це сприяло формуванню когнітивного підходу у відносинах між населенням та державою, тоді як різні групи інтересів та інститути громадянського суспільства були відсутні. Сьогодні деформації, супутні непевній політичній рівновазі, стосуються насамперед системи відносин між партіями та електоратом і виявляються у стимулюванні партій використовувати голосування як основну форму політичної участі, тоді як форми участі, характерні для третього етапу електорального циклу, не тільки не стимулюються, а подекуди є небажаними для партійної еліти.

Раптове розширення меж політичної участі, поряд із принципово новою системою партій, створило ситуацію невизначеності і для виборців, які ще не ідентифікували себе з новими партіями, і для партійних лідерів, які в ситуації розмитих правил політичної гри різко змінювали свої ідеологічні позиції. Партії, чітко не пов'язані з тими чи іншими економічними інтересами, на початковому етапі посткомуністичних трансформацій створювали хаос у фрагментарній політичній системі, що негативно впливало на формування стійких політико-партійних ідентичностей громадян України.

Демократія в Україні потребувала активної участі громадян у політиці, оскільки це сприяло б становленню та розвитку державних інститутів, що підтримуються населенням та запобігають його відчуженню від влади. На думку С. Барнса, у дев'яності роки простежувалась тенденція до ускладнення прямого впливу громадян на масові політичні партії, парламенти та бюрократичні структури, що спонукало населення підтримувати тих політичних акторів, які наближають їх до ухвалення політичних рішень та сприяють вирішенню конкретної суспільної проблеми [8].

Загалом, ендегенні зміни ресурсного потенціалу політичної участі будуть відбуватися відповідно до еволюційних тенденцій демократизації політичних інститутів. Найбажанішим для закінчення етапу трансформаційних перетворень є політична активізація громадян на всіх трьох етапах електорального циклу, залучення громадян до діалогових форм політичної участі та формування орієнтацій на її автономізацію політичної участі, що унеможливить використання владою адмінресурсу.

Отже, особливості циклічних процесів пояснюються як політико-культурною і інституційною вітчизняною традицією, так і перебігом перехідного періоду розвитку українського суспільства. Основними особливостями циклічних політичних процесів в Україні є, по-перше, те, що електоральні цикли демонструють всепроникність політики у всі без винятку сфери функціонування суспільства. Більшість економічних, соціальних чи культурних проблем не розв'язуються без надання їм політичного забарвлення.

По-друге, саме циклічність електоральних процесів демонструє стабільну відсутність консенсусу щодо принципів функціонування політичної системи, насамперед між інституційними суб'єктами політики. Основними причинами цього є відсутність відповідних традицій в політичній історії України та не завжди адекватне розуміння суті демократичних цінностей, які так чи інакше по-різному ставляться в залежність від ціннісного навантаження *соціальної справедливості*. Політико-правовий компроміс повинен формуватися на конституційному та базовому рівнях. Основою першого рівня є визнання усіма суб'єктами політичного

процесу формальних цінностей і правил, декларованих конституцією та державою як верховної інстанції. Конституційний консенсус обмежується переліком демократичних правил політичної гри і не претендує на узгодженість з приводу основних економічних та політичних питань, його можна визначити як основу для ухвалення певних рішень щодо шляхів подальшого розвитку України, за умови забезпечення збереження можливості широкої варіативності політичних рішень. Тільки після констатації конституційного консенсусу можна говорити про зниження впливу чинників, які призводять до політико-культурної фрагментації політичного простору та про необхідність зосередження зусиль інституційних суб'єктів політичного процесу на досягненні базового консенсусу. Його основою в Україні можуть стати некорпоративна модель узгодження політичних інтересів, організоване врегулювання конфліктів та інтеграція країни до західноєвропейського співтовариства націй.

По-третє, парламентські політичні цикли декларують повільність структурування політичного простору України, що сприяє постійній міграції інституційних суб'єктів політичного процесу в системі політико-ідеологічної структури внутрішнього поля української політики та накладанню політичних ролей. Це, своєю чергою, є вихідним моментом формування негативних партійних ідентичностей у громадян України та використання ними надто вузького кола конвенційних форм політичної участі.

По-четверте, циклічні політичні процеси в Україні демонструють стабільну асиметрію у системі вертикальних зв'язків між структурами влади та громадянами. Основною причиною асиметрії є, на нашу думку, незавершеність інституціалізації системи представництва інтересів громадян, відсутність в них традицій політичної участі на третьому етапі електорального циклу та стереотипне уявлення представників владних структур щодо більшої ефективності монологу влади, ніж налагодження діалогу в системі *влада – громадяни*.

По-п'яте, політичний дискурс в Україні, його форма, основні проблеми, механізми долучення громадян визначаються виключно владою, що можна означити як нав'язування. Недопущення громадян до формування політичного порядку денного в загальнонаціональних масштабах дає владі змогу, з одного боку, робити передбачувану політичну участь громадян на третьому етапі електорального циклу, контролювати її за допомогою політичних технологій на першому та другому етапах, з іншого – сприяти поширенню згубної практики використання абсентеїзму.

По-шосте, концентрація влади у президентському центрі спонукала громадян нехтувати конвенційними формами політичного протесту та звертатися до участі у радикальних рухах, залишаючи поза увагою переваги політичного опонування до влади через інститут системної опозиції.

Розуміння механізму політичних циклів створює підстави для прогнозування політичного процесу, сприяє розкриттю перспектив демократизації, допомагає визначити вектор загального поступу українського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Єршов О. В. *Теоретико-методологічні проблеми політологічного дослідження змісту поняття виборів та виборчого процесу* // *Держава і право*. — К., 2001. — Вип.14: *Юридичні і політичні науки*. — С.453–460.
2. Ковальчук О. *Засади виборчого процесу в Україні* // *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні*. — Львів, 2002. — С. 110–113.
3. Кресіна І.О., П. Є.В. *Парламентські вибори в Україні: правові і політичні проблеми* / *Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України*. — К. : *Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України*, 2003. — 366 с.
4. Мелешкина Е.Ю. *Факторы структурирования* // *Полис*. — 2000. — № 2. — С. 89 – 92.
5. *Політичний процес в Україні у 2004 році. Регіональні аспекти: Матеріали конференції* / *Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Центр політичних досліджень* / Урор.: А. Романюк, Л. Скочиляс, А. Романюк. — Л. : ЦПД, 2005.
6. *Тези виступів на конференції "Трансформація політичної системи України та Польщі в умовах європейської інтеграції"*, Львів, 7–8 листопада 2003 року / *Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Кафедра політології та Центр політичних досліджень філософського факультету; Західний науковий центр НАН України та МОН України; Інститут соціально-гуманітарних проблем людини; Вища школа міжнародних відносин у Лодзі (Республіка Польща) / М.Поліщук (наук.ред.), А.Романюк (уклад.), Л.Скочиляс (уклад.). — Л.: *Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка*, 2004. — 208 с.*
7. Шлезингер А. М. *Циклы американской истории*. — М., 1992.
8. Яковец Ю.В. *Циклы. Кризисы. Прогнозы*. — М., 1999.
9. Barnes S. *Mobilization of political identity in new democracies* // *The postcommunist citizen*. Ed. by Rarnes S.H., Simon J. — *Budapest*, 1998. — P. 117 – 137.